

Tecknade serier fångar historikernas intresse

MICHAEL F. SCHOLZ*

Uppsala universitet

Den akademiska serieforskningen är på frammarsch

Tecknade serier möts i dag av ett allt större intresse även inom den akademiska världen. För tio år sedan väckte jag i denna tidskrift tanken, att se de tecknade serierna ”på grund av sin masskommunikativa funktion” som en reservoar för historisk forskning. Ett argument var att deras studium ”som del av det vardagliga livet” kunde ge bättre resultat än studier av många andra mer traditionella källmaterialtyper.¹ Då hade historikerna i Norden knappt börjat använda serier som källmaterial. Tio år senare har läget förändrats.² Tecknade serier har blivit en erkänd del av vår kultur. Historikerna studerar dem med intressanta resultat. Internationellt blomstrar serieforskningen, uppsatssamlingar och monografier publiceras i allt större takt. Forskare inom det historiska fältet studerar i dag hur serierna representerar och förmedlar historiebilder, hur de kan användas som källor för historisk forskning eller för att undervisa inom ämnet historia.

Ett nordiskt nätverk för serieforskningen – NNCORE (Nordic Network for Comics Research)³ – bildades i september 2011 med stöd från Det Frie Forskningsråd. I NNCORE ingår ett antal historiker, som sedan dess har lagt fram nya forskningsrön som bygger på att använda serier

Ingår i forskningsprojektet ”Underhållning eller propaganda: Tecknade serier i andra världskrigets Sverige”, som finansieras av Riksbankens Jubileumsfond.

* Professor i modern historia.

1. Michael Scholz, ”Tecknade serier som källmaterial för historisk forskning”, *Historisk tidskrift* 127:2 (2007) s. 279–287.

2. Fredrik Strömberg, ”Comics Studies in the Nordic Countries – Field or Discipline?”, *Journal of Graphic Novels and Comics*, 7:2 (2016) s. 134–155.

3. <<http://www.nncore.com>> (10/2 2017).

som primära källor.⁴ I Finland till exempel försvarades flera avhandlingar. Här kan nämnas Ralf Kauranens studie kring seriedebatten i Finland och Mervi Miettinenens undersökning om hur amerikanska serier om superhjältar har bidragit till identitetskonstruktioner, särskilt vad gäller amerikanskt geopolitiskt tänkande.⁵ I Sverige disputerade Martin Lund 2013 med en avhandling om den judiska identitetsutvecklingen i USA, som bygger på studier av tecknade serier.⁶ Och det är mycket mer som har hänt i den svenska serieforskningen.

En konferens med fokus på politisk illustrationskonst som historisk källa genomfördes 2012 i Norrköping, där Arbetets museum via EWK-museet har tagit initiativet och bildat Nordiskt nätverk för politisk illustrationskonst.⁷ Sveriges seriehistorias värdefulla och omfattande arkivmaterial samlas sedan 2003 i Svenskt Seriearkiv, som sedan 2014 är tillgängligt i Malmö.⁸ I maj 2015 fick serieforskare ta plats i Kungl. Vitterhetsakademiens lokaler i Stockholm för att diskutera och "belysa de tecknade seriernas villkor, egenart och speciella språkliga uttryck med ett akademiskt perspektiv, och därigenom bidra med en grund för fortsatta analyser".⁹ Uppsala universitet anordnade med stöd från Riksbankens jubileumsfond i Visby i oktober 2015 ett internationellt symposium om tecknade serier: "Comics and Satire – Cultural History Records & Cultural Heritage?". Här sattes tecknade serier och politisk illustrationskonst i fokus som inflytelserika massmedia och delar av vårt kulturarv. Möjligheterna och utmaningarna att arkivera och studera dem diskuterades.¹⁰ Som uppföljare av Stockholmkonferensen anordnades i

4. Till exempel: Michael F. Scholz, "Between Propaganda and Entertainment: Nordic Comics 1930s–1950s" (tillsammans med Rikke Platz Cortsen, Ralf Kauranen, Louise C. Larsen, Anne Magnussen), i Stephan Packard (red.), *Comics und Politik | Comics & Politics* (Freiburg & Berlin 2014) s. 111–132.

5. Ralf Kauranen, *Seriedebatt i 1950-talets Finland: En studie i barndom, media och reglering* (Åbo 2008); Mervi Miettinen, *Truth, Justice, and the American Way? The Popular Geopolitics of American Identity in Contemporary Superhero Comics* (Tampere 2012).

6. Martin Lund, *Rethinking the Jewish-comics connection* (Lund 2013). Den första svenska avhandlingen om serier kom 2005; Helena Magnusson, *Berättande bilder: Svenska tecknade serier för barn* (Göteborg 2005).

7. <<http://www.arbetetsmuseum.se/ewk-museet/nordiska-natverket>> (10/2 2017).

8. <<http://seriearkivet.se>> (10/2 2017). Svensk Seriearkiv ger ut *Svensk Seriehistoria*, hittills 2 volym (2005, 2016).

9. <http://www.vitterhetsakad.se/ckeditor_assets/attachments/401/program-fullständigt.pdf> (7/10 2016).

10. Michael F. Scholz, "Comics and Satire – Cultural History Records & Cultural Heritage?", Visby, 1–2 oktober 2015, *Historisk Tidskrift* 136:2 (2016) s. 367–369.

september 2016 det tvärvetenskapliga symposiet ”Tecknade serier – teoretiska och metodiska utgångspunkter för forskning” i Uppsala universitetsbibliotekets lokaler, där även en utställning om serier ur bibliotekets samlingar visades: ”KABOOM!! Tecknade serier: kul, kult eller kultur?”¹¹

Ett stort intresse ägnade den internationella serieforskningen under de senaste åren åt krig och konflikt. Det fick uttryck i många konferenser och publikationer. NNOCORE:s årskonferens i Oslo 2015 stod under rubriken ”War and Conflict in Sequential Art”. Här diskuterades bland annat hur krig och konflikt framställs i serier och hur serier används som propaganda.¹² Det 2005 bildade tyska nätverket Gesellschaft für Comicforschung (Comfor, Society for Comics Studies)¹³ hade på sitt årsmöte 2015 i Frankfurt/Main fokus på historia. Särskilt de i serierna förmedlade historiebilderna uppmärksammades. Intresset för historiesyn i serier, global spridning av historiebilder i serier, och för serier som vittnesbörd och källor för att framställa och tyda historiska händelser har blivit en internationell trend.¹⁴

Den tidiga serieforskningen om seriernas källvärde

Sedan början på 1990-talet har serieforskningen på ett systematiskt sätt utvecklat vetenskapliga teorier och metoder. Som akademisk forskning blickar den alltså bara några årtionden tillbaka och kan därför inte jämföras eller mätas med till exempel filmvetenskap.¹⁵ Kunskapen om serieforskningens historia, och för den delen särskilt om den akademiska forskningens förhistoria, är inte särskilt utbredd. Det medför att en del projektidéer i dag presenteras som något nytt, även om det inte riktigt är fallet. Det gäller också idén om att kunna studera serier som samhällets spegel eller seriernas plats inom det kulturella arvet. Dessa tankar och

11. <<https://www.konstfack.se/PageFiles/32612/Program.pdf>> (10/2 2017).

12. Essi Varis & Katja Kontturi, ”Conference Report”, *Scandinavian Journal of Comic Art*, 2:2 (2016), s. 58–71.

13. <<http://www.comicgesellschaft.de>> (10/2 2017).

14. Roman Rosenbaum (red.), *Manga and the Representation of Japanese History* (New York 2013); Matthew Pustz (red.), *Comic books and American cultural history: An anthology, Continuum* (London & New York 2012).

15. Se John A. Lent, ”The Winding, Pot-holed Road of Comic Art Scholarship”, *Studies in Comics* 1:1 (2010) s. 7–33; Joseph Witek, ”Comics Criticism in the United States: A Brief Historical Survey”, *International Journal of Comic Art (IJOCA)* 1:1 (1999) s. 4–16. För Sverige och Danmark se i ett insider-perspektiv: Stellan Nehlmark & Anna Larsson (red.), *Oops! Skämt och allvar ... med de aderton i Svenska Serieakademin!* (Göteborg 2015); Sture Hegerfors, *Innan bilderna bleknar* (2012) och Anders Hjorth-Jørgensen, *Opdraget til terror? Erindringer fra de kulørte siders brogede verden* (2013).

idéer kan man emellertid spåra tillbaka till 1900-talets första hälft. Med ett växande intresse för psykologi och med uppkomsten av äventyrsserier i USA blev seriernas påverkansförmåga mer och mer uppmärksammas. Redan på 1930-talet påpekades seriernas funktion som kommentator av det dagliga livet, att de representerade även lokala särdrag, särskilda yrkesgrupper eller etniska skillnader. Slutsatsen var att serierna hade mycket stort inflytande på den allmänna opinionen, påverkade åsikter och skapade stereotyper. En ny kvalité fick denna diskussion under andra världskriget, där många av de så kallade "comics" inte längre var komiska. I *The American Mercury* beklagade James Frank Vlamos i april 1941, månader innan USA hade gått in i krig, att serievärlden hade blivit så brutal, att mord och tortyr hade blivit deras standard. Uppgivet skriver Vlamos, att "vår epok av våld kommer kanske att studeras i framtiden med hjälp av äventyrsserierna".¹⁶

Under kriget förstärktes intresset för serierna som påverkansmedel, samtidigt som oron växte för att de kunde "fördärva" ungdomen. Om dessa diskussioner vittnar bland annat en omfattande bibliografi om serierna som pedagogisk medel, som publicerades 1944 i *The Journal of Educational Sociology*.¹⁷ Direkt efter kriget kom den första kritiska boken om serierna, "Comics" (1947), skriven av Coulton Waugh. Den hyllades av recensenter världen över som en sedan länge nödvändig kritisk analys av en blomstrande bransch i populärkulturen. Barriss Mills kallade serierna i sin recension för *Western Folklore* "a legitimate form of entertainment". Han berömde serierna som rikt studiematerial för folklorister och språkforskare. Kulturhistorikerna skulle med deras hjälp kunna spåra förändringar i populära attityder och intressen vid olika tidpunkter i Amerikas historia.¹⁸ Det tog några år innan frågan togs upp igen i boken *The Funnies: An American Idiom* (1963).¹⁹ Tio år senare försökte Arthur Asa Berger ett svar i sin bok *The Comic-Stripped American: What Dick Tracy, Blondie, Daddy Warbucks, and Charlie Brown tell us about ourselves*.²⁰

16. James Frank Vlamos, "The Sad Case of the Funnies", *The American Mercury* (april 1941) s. 411-416.

17. "The Comics as an Educational Medium: Bibliography", *The Journal of Educational Sociology* 18:4 (1944) s. 250-255.

18. Review by Barriss Mills, *Western Folklore* 7:3 (1948) s. 317-319.

19. David M. White & Robert H. Abel, *The Funnies: An American Idiom* (New York 1963).

20. Arthur Asa Berger, *The Comic-Stripped American: What Dick Tracy, Blondie, Daddy Warbucks, and Charlie Brown tell us about ourselves* (New York 1973).

I Europa hade serieforskningen delvis utvecklats i samma riktning.²¹ Serieforskningen tog nu också starka intryck av en internationell vänstervåg som stimulerade socialkritiska analyser av seriemarknaden i en marxistisk anda.²² Det gäller inte minst Ariel Dorfman och Armand Mattelarts kritiska läsning av Disneyserierna, som kom 1975 på engelska och spreds i många länder.²³ Hur källkritiken rent praktiskt kunde se ut för karikatyrer och skämtteckningar, utvecklade Thomas Milton Kemnitz 1973 i *The Journal of Interdisciplinary History*. Hans modell kan i många hänseenden användas med fördel för studier av tecknade serier.²⁴ Det gäller särskilt hans diskussion kring de två kategorierna, "cartoon of opinion" och "joke cartoons" (politisk karikatyr och skämtteckningar), som i serieforskningen kan jämföras med äventyrsserier och skämtserier. Kemnitz diskuterade en del källkritiska problem, som att identifiera målgruppen och i vilken utsträckning den påverkas. Han gjorde också tydligt, vilka resultat man kunde uppnå med studierna av sådana källor, till exempel att de bekräftar vad som under en tid inom ett land är allmänt känt angående en skandal, att de ger tydliga bevis för vilka krafter det var som försökte påverka eller manipulera den allmänna opinionen och att de ger en klar föreställning om vilka bilder och uppfattningar politikerna ville förmedla. Slutligen offererar de, menar Kemnitz, tidsenliga interpretationer av händelserna.²⁵ Att serierna inte ger någon enkel spegelbild av samhället har bland andra Russel W. Belk uppmärksammat i sin studie om den i serierna förmedlade uppfattningen om värdet av konsumtion och rikedom från 1987. Han kunde inte få fram en tydlig bild huruvida serierna återspeglar eller skapar uppfattningar om dessa frågor. Men hans studie gav en förståelse för det amerikanska värdesystemet under en given period.²⁶

Beroende på frågeställningen kan forskningen även komma till

21. Se till exempel Roman Gubern, *Literatura de la Imagen* (1973), översättningar i Italien: *Il fumetto*, (1976), i Tyskland: *Comics: Kunst und Konsum der Bildergeschichten* (1978).

22. I Danmark: Ørvad Andersen, Lissi & Per Jauert (red.), *Tegneserier: En ekspansions historie* (Grenå 1973); i Sverige: Göran Ribe, "Samhällssynen i Kalle Anka", *Thud* 15:1 (1972) s. 18–19.

23. Ariel Dorfman & Armand Mattelart, *How to read Donald Duck: Imperialist ideology in the Disney comic* (New York 1975); på svenska: *Konsten att läsa Kalle Anka: Om imperialistisk ideologi i Disneyserierna* (Stockholm 1977).

24. Thomas Milton Kemnitz, "The Cartoon as a Historical Source", *The Journal of Interdisciplinary History* 4:1 (1973) s. 81–93.

25. Kemnitz (1973). s. 92.

26. Russell W. Belk, "Material Values in the Comics: A Content Analysis of Comic Books Featuring Themes of Wealth", *Journal of Consumer Research* 14:1 (1987) s. 26–42, 26.

skarpare resultat. I den internationella marxistiska tidskriften *Nature, Society, and Thought* publicerade Eugene Dennis Vrana 1989 en studie om seriepublikationer i två San Francisco tidningar, *Examiner* och *Chronicle*, för åren 1933–1934. Studien visade dagspresseriernas starka och direkta koppling till sin tidningsredaktions politiska inriktning och med vilka krafter och metoder de försökte påverka opinionen.²⁷ Vrana ville uttryckligen bryta med en trend i forskningen, som inte såg serierna som en del av tidningen. Helt rätt konstaterade han att serieforskare och publicister 1920–1950 mycket väl hade diskuterat seriernas propagandaavsikter och effekter, men att det hade ändrats 1950–1970, då den dominerande uppfattningen var att serierna var opolitiska och ”oskyldiga”. Först på 1970-talet började kritiken komma tillbaka. Båda, de som såg serierna som propagandamedel och de som såg dem som opolitiska, analyserade serierna nu tematiskt, men utan att se tidningsserierna i kontext av den tidning som de publicerades i.²⁸

Den akademiska serieforskningens etablering under 1990-talet

Under de senaste årtionden har serieforskningen tagit stora steg till en etablerad akademisk forskning. En ny trend inom serievärlden beskrevs av Joseph Witek 1989 i sin på sätt och vis banbrytande bok *Comic Books as History*.²⁹ Witek uppmärksammade att människor som annars inte skulle ha berättat sin historia nu tog serieformen till sin hjälp. Witek kallar seriemagasinen ”a new literary medium”. Hans iakttagelse har inspirerat en stor falang i dagens serieforskning, som är intresserad av historiebilder och vill inplacera sig i traditionen av ”New Cultural History” med ett särskilt intresse för ”non-elites”.

År 1990 tog Thomas M. Inge åter upp frågan, i vilken mån amerikanska serier återspeglar den amerikanska kulturen.³⁰ Seriehistoria som kulturhistoria har snart fått stor uppslutning internationellt.³¹

27. Eugene Dennis Vrana, ”Comic Strips As Propaganda: The New Deal Experience”, *Nature, Society, and Thought* 2:4 (1989) s. 403–417.

28. Vrana (1989) s. 413, not 4.

29. Joseph Witek, *Comic Books as History: The Narrative Art of Jack Jackson, Art Spiegelman, and Harvey Pekar* (Jackson 1989).

30. Thomas M. Inge, *Comics As Culture* (Jackson 1990).

31. Jean-Paul Gabilliet, *Of Comics and Men: A Cultural History of American Comic Books* (Mississippi 2010, original: *Des Comics et des hommes*, 2005); James Chapman, *British Comics: A Cultural History* (London 2011); Andreas Seifert, *Bildgeschichten für Chinas Massen* (Köln 2008).

Inspirerad av då aktuella diskussioner om spelfilmens värde som historisk källa startade författaren av denna artikel 1990 i *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* en diskussion om tecknade seriers värde som historiska källor.³² Diskussionerna om seriernas plats i samhället och särskilt som spegel och resultat av politik fortsatte i Tyskland.³³ Tydligast blev serieforskningens akademisering i den internationella tidskriften *International Journal of Comic Art (IJOCA)*, som började 1999 under John Lents redaktion och publiceras fram till i dag.³⁴ I det första numret presenterade Mathew Lombard en hel bunt med förslag hur tecknade serier borde studeras.³⁵ Lombards teori- och metodförslag är fortfarande mycket givande och fylldes med liv i följande utgåvor av *IJOCA*.³⁶ Tecknade serier hade nu blivit intressanta och hanterbara även för historiker. Och i länder där serier har spelat eller spelar stor roll, satte en intensiv forskning igång.³⁷

Inte minst i den europeiska serieforskningen har frågor efter nationell identitet, minoritetsgruppernas situation eller genus med utgångspunkt i "cultural studies"-traditionen allt oftare fått ett historiskt perspektiv. Historikerna har nu tagit plats i denna forskning.³⁸ Vid University of Lincoln ledde professor Jane Chapman ett forskningsprojekt om tecknade serier som "demokratisk" konstform och del av kulturarvet. I projektet indrogs serierna i historikernas utbud av källmaterial. Resultaten presenterades i två utställningar i London och i boken *Comics and the World Wars – A Cultural Record*. Med serier som primärt källmaterial förde hennes forskargrupp fram övertygande argument för att studera serier som barometer för det samtida populära tänkandet. I anknytning till Witek visades till exempel hur humor i egenproducerade serier under

32. Michael F. Scholz, "Comics – Eine neue historische Quelle?", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (ZfG)* 38:11 (1990) s. 1 004–1 010; dens., "Zur Gegenstandsbestimmung der Comics als historische Quelle", *ibid.*, 40:1, (1992) s. 69–70.

33. Marianne Fix, "Politik und Zeitgeschichte im Comic: Mit einer annotierten Bibliographie für öffentliche Bibliotheken", *Bibliothek* 20:2 (1996) s. 161–190.

34. <<http://www.ijoca.com>> (10/2 2017).

35. Mathew Lombard, "A framework for studying comic art", *International Journal of Comic Art (IJOCA)* 1:1 (1999) s. 17–32.

36. Se t.ex. Leonard Rifas, "Cold War Comics" *IJOCA* 2:1 (2000) s. 3–32.

37. Se Scholz (2007); Michael F. Scholz, "Comics als Quelle der Geschichtswissenschaft", i Dietrich Grünewald (red.), *Struktur und Geschichte der Comics: Beiträge zur Comicforschung* (Bochum/Essen 2010) s. 199–217.

38. Ann Miller, *Reading bande dessinée: Critical approaches to French-language comic strip* (Bristol 2007); Laurence Grove, *Comics in French: The European bande dessinée in context* (New York 2010).

första världskriget användes av soldaterna som ett sätt att hantera sina krigserfarenheter.³⁹ Men mest är det historiebilder i serierna som har fångat europeiska historikers intresse. Med tecknade serier som primärt källmaterial har under de senaste åren studerats även de europeiska ländernas koloniala förflutna och den roll som tecknade serier har fått i statligt historiebruk.⁴⁰

Andra frågor handlar om serier som "crosscultural phenomenon" med studier kring humor, ekonomiska faktorer och personrelationers betydelse.⁴¹ Studier om seriedebatten och censurpolitik ger intressanta insikter om statligt agerande och skapar förståelse för hur censuren fungerar.⁴² Allt fler studier bedrivs kring seriernas påverkansförmåga och dess resultat.⁴³ Det gäller bland annat tecknade serier inom den nationella propagandan under första och andra världskriget som var riktade till barn.⁴⁴ Riksbankens jubileumsfond har finansierat ett projekt om de tecknade seriernas roll i andra världskrigets Sverige.⁴⁵

En ny trend ser vi i samband med utställningar och museernas inställning till serier. Serierelaterad konst och tecknade serier tas nu med in i museernas samlingsuppdrag.⁴⁶ Tecknade serier visas i nya sammanhang: juni 2010 anordnades en serieutställning om krig och totalitarism på Centre Culturel International de Cerisy i Frankrike.⁴⁷ Under åren 2013

39. Jane Chapman *et al*, *Comics and the World Wars: A Cultural Record* (Palgrave 2015).

40. Philippe Delisle, *Bande dessinée franco-belge et imaginaire colonial: Des Années 1930 aux années 1980* (Paris 2008); Cord A. Scott, *Comics and Conflict: War and Patriotically Themed Comics in American Cultural History From World War II Through the Iraq War* (Chicago 2011).

41. Michael F. Scholz, "US-Comics erobert Europa: Zur Geschichte eines Kulturexports von der Jahrhundertwende bis zur Mitte der 1930er Jahre", s. 13–29.

42. Vicent Sanchis, *Tebeos mutilados: La Censura franquista contra Editorial Bruquera* (Barcelona 2010).

43. Marc Di Paolo, *War, politics and superheroes: Ethics and propaganda in comics and film* (Jefferson, N.C. 2011); Christopher Murray, *Champions of the Oppressed? Superhero Comics, Popular Culture, and Propaganda in America During World War II* (Cresskill, NJ 2011).

44. Delmont Gary Stephens, *Target Audience Children: An Analysis of U.S. Propaganda through the Comic Book Medium* (Washington D.C 2011); <<http://hdl.handle.net/10822/558091>> (10/2 2017).

45. <<http://anslag.rj.se/sv/anslag/45311>> (10/2 2017); se Michael F. Scholz, "Comics on Struggle for Hearts and Minds: Swedish Comics during the Second World War", *Katapult: Cartography and Social Science Magazine* (14/04 2015). <<http://katapult-magazin.de/en/katapult-magazine>> (12/7 2016).

46. Michael D. Picone, "Comic Art in Museums and Museums in Comic Art", *European Comic Art* 6:2 (2013) s. 40–68.

47. Viviane Alary & Benoît Mitaine (red.), *Lignes de front: Bande dessinée et totalitarisme* (Chêne-Bourg 2012).

och 2014 visade Musée de l'histoire de l'immigration i Paris en utställning om tecknade serier på temat migration från 1913 till 2013.⁴⁸

Svenska historikernas röst behövs i diskursen om tecknade serier

Serieforskningen står i dag på säker grund vad gäller kunskap om stil, produktion och konsumtion och seriernas plats i samhället. Men detta gäller för vissa länder mer än för andra.⁴⁹ Enkla bakgrundsteckningar med introduktion i teori och metod och en rad handböcker har internationellt öppnat för forskning och utbildning på bred front.⁵⁰ I tidskriften *European Comic Art*⁵¹, som har fokus på europeiska serier, publiceras regelbundet historisk forskning, som använder serier som huvudsakliga källmaterial. Mycket av den internationella forskningen är tillgänglig på nätet.⁵²

I Sverige har vi goda förutsättningar för akademiska studier på och om tecknade serier. Svenskarna kan blicka tillbaka på en lång och intressant seriehistoria och intresset för serier har aldrig varit större än nu.⁵³ Men hittills finns det få historiska studier kring svenska serier eller serier i Sverige. Svenska historiker borde ta tillfället att studera denna del av vårt kulturella arv och delta i den redan pågående akademiska seriediskursen.

48. <<http://www.histoire-immigration.fr/2012/12/albums-bande-dessinee-et-immigration-1913-2013>> (10/2 2017).

49. Charles Dierick & Pascal Lefèvre (red.), *Forging a New Medium: The Comic Strip in the Nineteenth Century* (Brussels 1998); Robert S. Petersen, *Comics, Manga, and Graphic Novels: A History of Graphic Narratives*, (Santa Barbara 2011); Gabilliet (2010).

50. Randy Duncan & Matthew J. Smith, *The Power of Comics: History, Form, and Culture* (New York 2009); M. Keith Booker (red.), *Comics Through Time* (Santa Barbara 2014); Frank Bramlett, Roy T. Cook & Aaron Meskin (red.), *The Routledge Companion to Comics* (New York 2017).

51. <<http://journals.berghahnbooks.com/eca/>> (10/2 2017).

52. <<http://www.comicsresearch.org/>> (10/2 2017).

53. En kort populär överblick ger Fredrik Strömberg, *Swedish Comics History* (Malmö 2010). För mer information om den tidiga seriehistorien se: Gunilla Lundström, Per Rydén, Elisabeth Sandlund, *Den svenska pressens historia 3: Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)* (Stockholm 2001).